

РАДКА АНЧЕВА (Велико Търново)

ДВОРЕЦЪТ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВГРАД
Към проблема за планово-композиционната му структура и
пространствено изграждане

Архитектурата на царския дворец в столицата Търновград е част от материалното ѝ богатство, което характеризира вярно духа и облика на епохата, господстващите в нея архитектурно-художествени виждания, материалните, социални и естетически възможности на средновековното общество. Осветлявайки редица ценностни проблеми, тя винаги ще привлича вниманието на специалистите — историци, археолози, архитекти, изкуствоведи. В досега излезлите научни публикации по-голямо внимание е отделено на въпросите, свързани със строителната история и фортификация на двореца и на анализа му като елемент на градоустройството на средновековната столица¹. Не по-малък интерес представляват и проблемите на планово-композиционната му структура. Нейното формиране е сложен процес, в който се преплитат и действат разнообразни фактори. То е плод и на градоустройствената среда, но също и на функционалните и социални изисквания, както и на художествено-естетическите търсения. Тези предпоставки в цялост са оставили ясен отпечатък върху структурата на двореца. Тук тя ще бъде разгледана в един единствен аспект — функционалната основа на формообразуването. Ще се потърси композиционна връзка между плановата схема на комплекса и функционалните процеси, които протичат в него. Като се има предвид, че в този голям архитектурен ансамбъл се наплагат редица функции — обитаване, отбрана, съчетани с тези на административно и политическо управление, ще се изтъкне степента на тяхната организация в зависимост от съществуващите условия и фактори.

За правилното функциониране на двореца решаващ фактор от градоустройствен характер е изборът на място за строеж. По археологически път се установява, че той е разположен на север от патриаршията. В

градоустройствената схема на столичния град дворецът на българските царе е ясно разграничен и се налага със сполучливия си мащаб и органичното вписване в съществуващата архитектурна и природна среда (обр. I, 1). Решен на принципа на затворена пространствена схема, той се отличавал със своята представителност и уникалност, за което свидетелстват писмените източници и данните от археологическите разкопки и проучвания. За съжаление сведенията за двореца в старобългарските писмени паметници са твърде оскъдни. В Похвално слово за Патриарх Евтимий, написано от Григорий Цамблак, се казва, че Търново „има големи богатства и многобройно население и че е прочут както с църковните, така и с царските (сгради)“². Лаконични са данните и в житието на св. Сава, написано от Доментиан, където се казва, че цар Иван Асен II, предоставил на сръбския архиепископ да живее в „топлите палати“³. Още едно кратко сведение намираме в житието на Теодосий Търновски, където е посочено, че цар Иван-Александър свикал събор против евреите „в новоизградения от него палат“⁴. Тези откъслечни сведения не дават ясна представа за архитектурата на двореца и за неговата планово-композиционна структура, основните закономерности на която е невъзможно да се разберат и разкрият без анализ на функционалните аспекти на формообразуването. Единствен източник, който позволява това, като дава данни за строителната история на двореца и предназначението на отделните сгради и съоръжения, са материалите от археологическите разкопки. Въз основа на тях са установени три основни строителни периода⁵, очертаващи насоките на развитие на плановата композиция и отразяващи търсенията за създаване на типичен архитектурен образ, който да отговаря на предназначението на двореца като жилище на владетеля и седалище на административна и обществено-държавническа дейност.

Първият период е предстоличният, от времето на византийското робство в българските земи. Дворецът не изгражда на ново, незастроявано място, а доразвива първоначалния композиционен замисъл на по-ранен архитектурен ансамбъл. Проучвателите го определят като болярски замък на Асеновци, сградите на който са унищожени от стихийен пожар⁶. При археологическите разкопки е установено, че почти навсякъде зидовете на двореца са стъпили върху неговите основи. Топографската приемственост и усвояването на отделни елементи от по-ранния комплекс представляват само база, върху която се развива композиционната структура на двореца. Той включва в съдържанието си нови функции, които постепенно се усложняват и диференцират. Те притежават определени закономерности на организация в пространството и времето, от характера на които в крайна сметка зависи и характерът на архитектурната композиция. Представа за тях дават данните от археологическото му проучване за втория и третия строителен период. Те свидетелстват, че в изграждането на двореца средновековният майстор търси и развива

архитектурната форма ако не предварително, то поне успоредно с функционалната структура.

През втория строителен период, който се свързва с дейността на цар Иван Асен II (1218 — 1241)⁷, определящо при функционалното решение на плана и при пространственото му оформяне е организирането на отбраната. За това свидетелстват редица преустройства на укрепителните съоръжения, наложени от необходимостта за бързото изграждане на двореца като самостоятелно отбраняван ансамбъл. Северната крепостна стена е изградена върху старите основи с малък отстъп на север, който личи в самата стена и при кръглата кула на главния вход, която се запазва⁸. Изява на широките социални функции е ориентацията на този вход към площада, което подчертава обществено-политическото значение на дворцовия комплекс. През този период крепостната стена все по-активно участва в обемно-пространствения му облик. Необходимостта от осигуряване на отбраната налага строежа на нови отбранителни съоръжения, като по принцип се възприема съществуващата схема за защита на входа. Изградена е отново междинната четириъгълна кула, което се определя от уязвимостта на северната крепостна стена и от организирането на сигурна защита на главния вход. Върху разрушената северозападна кръгла кула е издигната четириъгълна поради по-бързия начин на изграждане на тези кули. Въпреки изменената форма отбранителните качества на новата кула не са намалени значително⁹ (обр. III).

Особено внимателно се формират обемите край северозападния ъгъл на двореца и южно от северната крепостна стена. Новите градежи се съобразяват с останките от съоръжения и сгради, като някои от тях търпят частични преустройства, а други изменят своето първоначално предназначение с оглед на новите изисквания към комплекса. Археологическите материали показват една трансформация по обхват и по вид на трапецовидната сграда, ориентирана север — юг (обр. II, 9). За западен и северозападен зид ѝ служи крепостната стена. В по-ранния комплекс тя е имала стопански характер и в близост до северозападната кула, в западния зид на сградата е била оставена малка врата — потерна, през която се е влизало направо в нея. През втория строителен период постройката се състои от три нееднакви по размери помещения и изграждането ѝ е свързано конструктивно със северозападната четириъгълна кула. Данните от археологическите проучвания, изяснявайки плановата схема на сградата¹⁰, дават отговор и на въпроса за нейното предназначение в дворцовия комплекс. Преди всичко то се обуславя от специфичните особености и условия на ситуирането. Без да описваме архитектурните останки, което вече е направено¹¹, ще посочим накратко в какво се изразяват те.

На юг сградата опира до северозападния край на голямата представителна сграда (обр. II, 5), без да има собствен южен зид. Източната стена на най-голямото ѝ южно помещение е изградена на fuga до северната стена на представителната сграда, определена като тронна

зала¹². Тези обстоятелства и разположението на сградите една към друга ни дават основание да предположим, че двете постройки са градени едновременно и функционалните условия и изисквания тук се явяват първопричина, определяща плановата схема на помещенията на трапецовидната сграда. Големите размери на южното ѝ помещение, подходящото му оразмеряване и разделяне с пилони, което свидетелства за наличието на втори етаж, двата входа от изток и входът от запад¹³ са достатъчно основание да предположим, че са създадени условия за административна и обществено-държавническа дейност. В продължителния двучовковен период от съществуването на двореца тези функции се развиват, усъвършенстват и обогатяват, което води до обособяването на това помещение през третия строителен период в самостоятелна сграда с подчертано обществено-представителна функция. Сградата има свое планово решение (обр. II, 6), при изграждането ѝ част от южното помещение на трапецовидната сграда се разрушава¹⁴, но тук се касае за един от главните композиционни принципи, за форма на мислене; всеки елемент и даденост се преценяват и решават през призмата на оптималните функционални изисквания. Верен на този принцип, средновековният строител изгражда останалите две помещения в северо-западната част на трапецовидната сграда в конструктивна връзка с отбранителните съоръжения. Те са долепени до вътрешното лице на крепостната стена, но оразмеряването им е съобразено, както с функционалното предназначение да охраняват двете кули, между които се намират, така и с мащаба на околното застрояване, към което те естествено се вкомпонират. Осъществено пространствено взаимодействие в този сектор между управленческите функции и функцията отбрана се обуславя от условията на ситуиране.

До вътрешното лице на северната крепостна стена е изградена още една постройка, която също изменя съществено своето първоначално предназначение (обр. II, 7). В по-ранния комплекс сградата е била по-голяма, с повече помещения и в нея са се изработвали метални предмети, за което свидетелстват намерените многобройни поти (малки съдове за отливане на метал), фрагментираните железни предмети и вторично употребените колона и капител, върху които личат следи от очукване¹⁵. През втория строителен период плановите и строителните изменения на сградата са тясно свързани с укрепването на крепостната стена, наложено от необходимостта за сигурна отбрана на главния вход. Възстановена е едно помещение, тя поема функции, свързани с охраната на комплекса.

През втория строителен период голямо внимание се обръща и на градежите край източната крепостна стена. В близост до главния вход, източно от него, протичат основните жилищно-обслужващи функции и се очертава специфичността на жилищната атмосфера. Данните от археологическите разкопки тук предоставят възможност да се проследят новите изисквания и насоки в развитието на плановата схема на голямата жилищна сграда (обр. II, 1)¹⁶. Тя се изгражда с богато, разширено и

гъвкаво функционално съдържание с оглед да се осигурят условия за пълнокръвен живот и да се задоволят изискванията на отбраната. Средновековният майстор е намерил такова решение, при което сградата запазва в максимална степен старото застрояване. В по-ранния комплекс тя е била в приземния етаж с едно помещение. През втория строителен период в приземието се оформят пет отделни помещения, пред които минава един коридор с декоративно оформен зид. Усложняването на плана е обосновано от функционална и естетическа гледна точка и се възприема като естествено и необходимо в общия архитектурен контекст.

До източната крепостна стена била издигната друга голяма продълговата постройка с десет избени помещения (обр. II, 2). От съществено значение е подходящото разделяне, оразмеряване и свързване на тези пространства, както и насищането им с функционално предназначение¹⁷. Плановото и функционално решение на сградата следват очертанията на терена и заедно с крепостната стена тя затваря комплекса от изток. Приземните помещения са служели за изби, като в южната част те са разположени в две редици с различни равнища, което се е наложило от денивелацията на терена. В ситуационното решение се чувства предварителна обмисленост, още повече че овладяването на стръмния терен е много сложна композиционна задача, към която средновековният строител подхожда с верен практически усет. Пред него стои задачата да изгради не отделна сграда или съоръжение, а комплекс, оптимално пригоден за изпълняването на едни качествено нови функции. Тук той се опира на запазени от традицията идеи за архитектурни форми и композиции.

И в този сектор функцията отбрана слага отпечатък върху строителството. В югоизточния ъгъл е изградена една четириъгълна кула, а от по-ранните градежи са запазени помещенията, свързани с охраната на южния вход на двореца (обр. II, 3). Изискванията на отбраната налагат над него да се издигне четириъгълна кула, която липсва през първия строителен период.¹⁸

Южният вход има изключително важно значение за живота в двореца. Той е в непосредствена близост до голямата жилищна сграда, но също и до изградената край южната крепостна стена стопанска постройка със значителни размери (обр. II, 4). Тя е важен елемент в структурата на комплекса и има сигурни археологически данни, че е изградена върху основите на по-ранна постройка, чието предназначение в схемата на болярския замък не може да се установи със сигурност. При възстановяването на сградата през втория период в западния край било обособено кухненско помещение. В него са разчистени три засводени, зидани с тухли пещи, използвани за приготвяне на храна. Между функциите, които се провеждат в тези пространства, не може да има категорична граница, тъй като те взаимно се проникват и допълват и са от сферата на обслужването. Разположението на сградата в близост до жилищния блок позволява да се осъществи тясно пространствено и функционално

взаимодействие между основните елементи на пространствената структура на двореца, свързани с изграждането му като жилище на владетеля.

Една обща идейна насоченост е ръководила творчеството на средновековния майстор през втория строителен период. Това особено категорично потвърждават запазените архитектурни останки в западната част на двореца¹⁹. Новите градежи се включват на основата на наследената материално-пространствена структура, като всяка съставна част по обем и разположение намира своето най-подходящо място. Тук следи от крепостната стена на болярския замък не са установени, но изградената постройка (обр. II, 5) е още един пример за сграда, при която плановата, функционалната и обемната структура са подчинени на изискванията на отбраната. Тя се отделя със своите размери и мащаб от околното застрояване²⁰, но това е естествено и подчертава представителния ѝ характер. Формирането на плановата ѝ схема се определя от задачата да се удовлетвори по оптимален начин обществената потребност в цялата ѝ сложност. Определена от проучвателите като тронна зала, пространствената ѝ организация също е в зависимост от съществуващите условия и фактори. Те налагат развитието на плана на сградата изцяло към вътрешното дворно пространство²¹. Чрез него е постигнато обединяването на разнородните по своето предназначение сгради в един многофункционален комплекс.

Налага се една обединяваща функционалното разнообразие архитектурна композиция. В развитието ѝ се очертават две насоки: формиране на обеми по функционално предназначение или свързване на някои от обемите, търсене на обобщаване на функциите. Схемата е ясна и логична. Създават се добре обмислени звена, с което е преодолян механичният сбор от отделни сгради. Те са умело групирани и степенувани по съдържание, функции и предназначение около централно вътрешно пространство. Ясно обособена е представителната част на комплекса (обр. II, 5 и 6) от жилищната (обр. II, 1 и 2) и стопанската (обр. II, 4). Църквата не търси геометричен център, но е активен елемент в композицията (обр. II, 8). Нейният план също се усложнява с оглед на нарасналите изисквания, а декоративно решената ѝ фасада води до подчертана изява в архитектурния облик на двореца.

↓ Тази единна, чиста и лаконична композиция предлага възможности за много добро развитие през третия строителен период, свързан с дейността на цар Иван Александър (1331—1371). Археологическите материали очертават това развитие в две насоки: обогатяване на плановата схема на съществуващите сгради и изграждане на допълнителни съоръжения и сгради на основата на по-нататъшното диференциране на функциите на държавния апарат и управлението. Като излиза от правилната планова структура на отделните функционални звена, средновековният майстор доразвива композиционния план в тясна връзка с общата концепция на застрояването — изграждането на затворена пространствена схема. Основни остават изискванията на отбраната, които

са предпоставка за търсене на ново композиционно решение в западния сектор на двореца. Тук след затварянето на потерната в западната крепостна стена е изградена една четириъгълна кула²² с цел да се осигури ефикасна защита и от запад. Успоредно на западния зид на голямата тронна зала, който дотогава е служил за западна крепостна стена, се изгражда и самостоятелна крепостна стена. Важен момент в заздравяването на отбраната е изграждането на Г-образен зид пред кръглата кула на главния вход, с което се затруднява директният достъп до него²⁴. В близост до южния вход също са направени значителни реконструкции, които довеждат до разрушаването на кулата в югоизточния ъгъл на комплекса. Тук се запазва само четириъгълната кула над южния вход. Новите градежи и преправки по укрепителните съоръжения са съобразени със структурата и начина на градеж на съществуващите стени и кули. Те имат за задача да съчетаят и организират елементите на отбраната в единен ансамбъл, подчинен на общата и цялостна пространствено-композиционна идея.

През втората половина на XIV в., в рамките на целесъобразното е намерена конкретна форма за подчертана изява на представителната функция на двореца. Нарасналите потребности налагат ново организиране на пространствата в западната му част, но в рамките на обособилото се вече функционално звено. Внасят се някои допълнения към съществуващия план на тронната зала, насочени към обогатяване на плановата ѝ схема²⁵. Етапите на изграждане на тази сграда отразяват търсенията за създаване на типичен архитектурен образ, който да отговаря на функционалното ѝ съдържание. Археологическите материали сочат ясно изразена приемственост, както топографска, така и по отношение на композиционните принципи и строителни материали. Развива се композиционният принцип за взаимно проникване на външни и вътрешни пространства и по този начин е осъществена връзката между интериор и екстериор.

Закономерна проява на по-нататъшната диференциация на функциите е появата на втората представителна сграда. Това довежда до рязко изменение на застрояването северно от тронната зала. Върху разрушените основи на южното помещение на голямата трапецовидна сграда се изгражда нова постройка, ориентирана с надлъжната си ос изток — запад. Средновековният майстор е постигнал оптимално уедряване на плана на сградата с оглед на нейния обществено-представителен характер. Прави впечатление богатото ѝ архитектурно съдържание, разкритата облицовка с мраморни плочи по вътрешното лице на стените и фрагментите стенописи. Постигната е цялостност на архитектурния образ, което идва от прилагането на трите неизменни принципа — единство и съзвучие по мащаб, структура и материал. Те създават връзката на отделния обем с цялото. Чрез оформянето на източната фасада е потърсено ново композиционно решение, свързващо двете представителни сгради, като в общата им пространствена и обемно-фасадна композиция всяка

сграда има собствен, характерен образ (обр. II, 5 и 6). Чрез раздвижеността на фасадата от изток и богатата ѝ керамопластична украса е преодоляно еднообразието и композиционната монотонност на структурните звена. Разположението ѝ срещу западната фасада на църквата е проява на верния усет на средновековния майстор за композиционно и архитектурно-образно единство. Търсено е обобщаване на функциите, обосновано от идейно-естетическа гледна точка.

Формирането на архитектурното пространство се определя от задачата да се удовлетвори по оптимален начин обществената потребност в цялата ѝ сложност. То допринася за изграждането на верен архитектурно-художествен образ, участващ активно в цялостния градоустройствен облик на средновековния град. Изграден с усет и мярка, дворецът заема достойно място сред най-ярките паметници на средновековната българска архитектура и остава непреходна ценност в нашата архитектурна съкровищница.

БЕЛЕЖКИ

¹ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Дворецът на българските царе. — В: Царевград Търнов. I. С., 1972, 39—167; М. Харбова. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV век. С., 1979, 130—132; Отбранителни съоръжения в българското средновековие. С., 1981, 57—58 и 172—173; Н. Ангелов. Царският дворец и Патриаршията на Царевец. — В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 43—52; А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII—XIV век. — В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 32—33; История на Велико Търново. I. С., 1986, 244—249.

² В. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943, 53; П. Динев. Старобългарски страници. Антология. С., 1968, 278; К. Мечев. Григорий Цамблак. С., 1969, 275; П. Динев, К. Кувев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, 434. Наличието на субстантивация в текста води до различие в превода на някои автори. Според тях става въпрос за царски дела, неща. Й. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935, 55; Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II С., 1944, 239; П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 198—199.

³ Доментиан. Животи светого Саве и светого Симеона. Београд, 1938, 20.

⁴ Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. — В: Стара българска литература. IV. Житиеписни творби. Съставителство Климентина Иванова. С., 1986, 458; В. Киселков. Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, 20.

⁵ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., с. 60—66.

⁶ Пак там, с. 61—62.

⁷ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 63.

⁸ Пак там, с. 62.

⁹ М. Харбова. Отбранителни съоръжения ..., с. 80.

¹⁰ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., с. 63, 114.

¹¹ Пак там, с. 114—116.

¹² Пак там, 114.

¹³ К. М и я т е в. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, 141.

¹⁴ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., 116.

¹⁵ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., 120.

¹⁶ Пак там, 91—98. Вж. и приложение 7 на с. 152.

¹⁷ Пълно описание на архитектурните останки и намерените в помещенията материали вж.: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 99—105.

¹⁸ Пак там, 62 и 63.

¹⁹ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., с. 109—116.

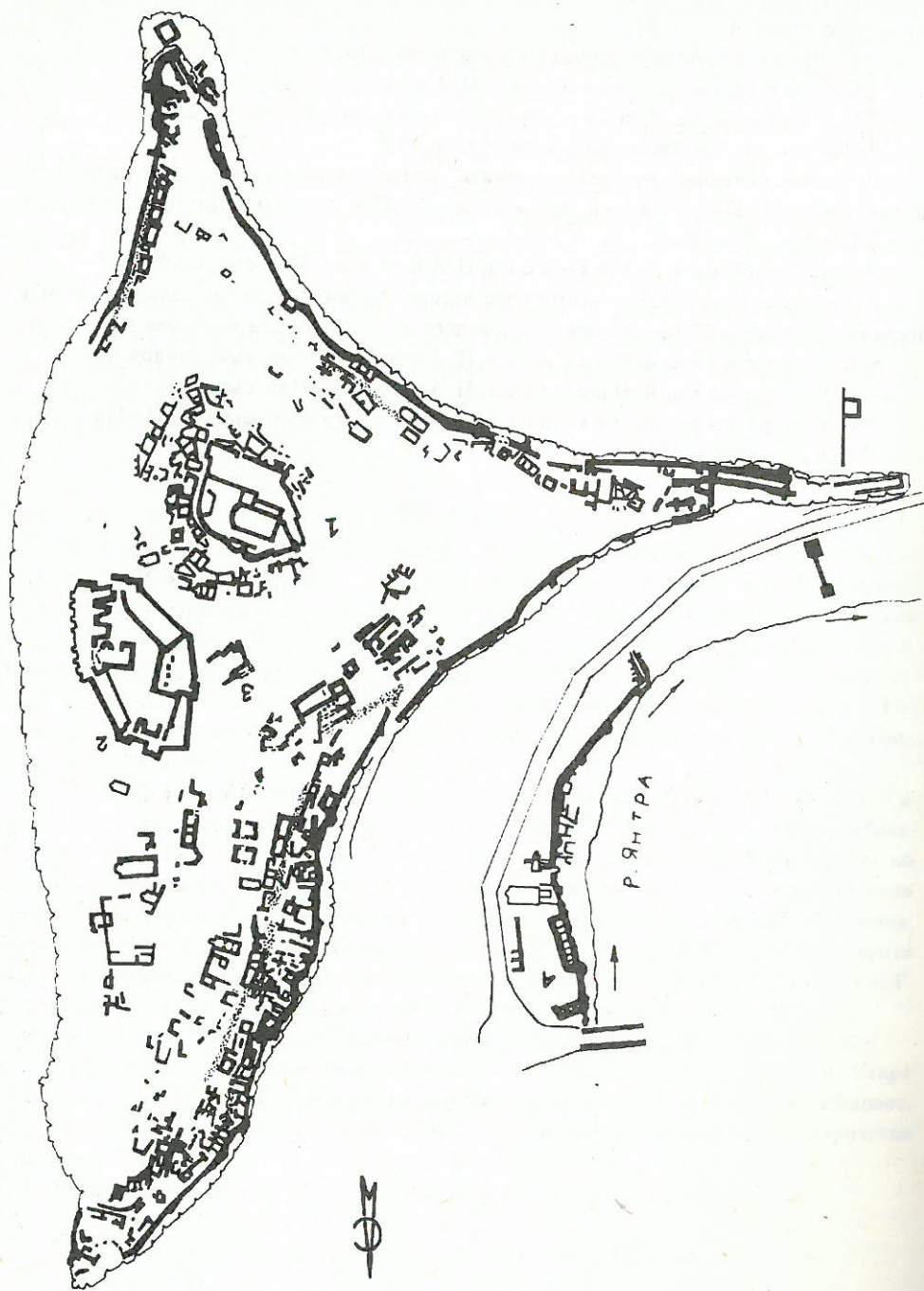
²⁰ Сградата представлява неправилен четириъгълник с дължина север-юг 29 м и ширина изток-запад 17 м, като при стесняването на юг ширината намалява до 10,50 м.

²¹ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., прилож. 8, 150.

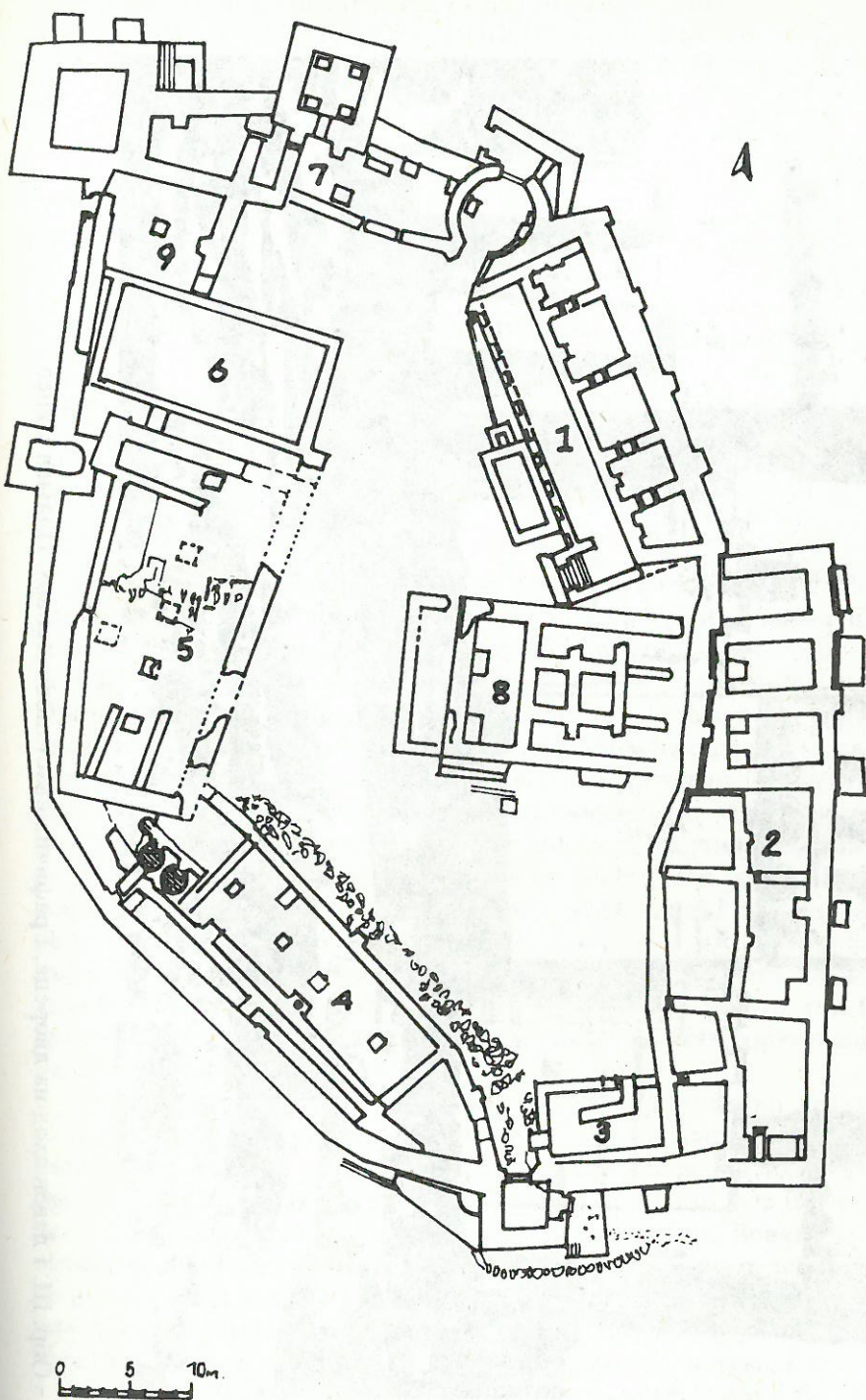
²² С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 76—81.

²⁴ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Пос. съч., с. 113—114.

²⁵ Пак там, с. 116—117.

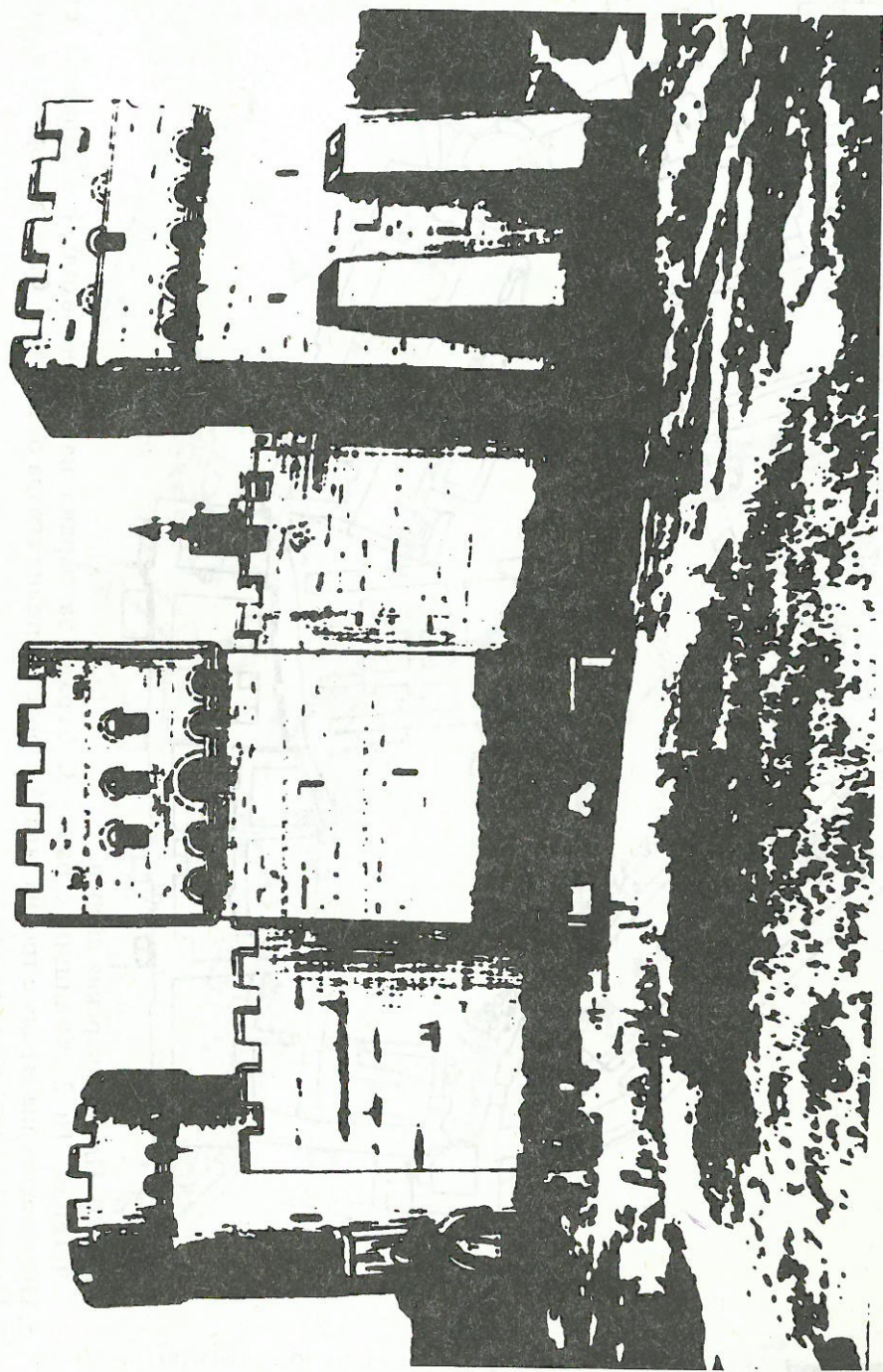

Обр. I. Царевец. Средновековна архитектура XII—XIV век.

Обр. II. План на царския дворец.

Легенда: 1 и 2 Жилищни сгради; 3. Сграда за охрана на южния вход; 4. Стопанска сграда; 5. Представителна сграда с тронна зала; 6. Представителна сграда от XIV в.; 7. Сграда, свързана с охраната; 8. Църква; 9. Трапезовидна сграда.

Обр. III. Главен вход на двореца. Графична възстановка на арх. Пламен Цанев.